

Світлана Біляєва (Київ),
провідний науковий співробітник Інституту археології
НАН України, доктор історичних наук,

Олена Фіалко (Київ),
старший науковий співробітник Інституту археології
НАН України, кандидат історичних наук

Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України)

Вивчення матеріальної культури Південної України є надзвичайно актуальним питанням історії цього складного та водночас важливого регіону країни. Його розвиток пов'язаний із багатьма визначними та доленосними подіями, взаєминами різних етнокультурних анклавів, зокрема діалогом слов'янських та тюркських світів. Одним з величезних джерельних масивів, що дозволяє вивчати специфіку регіонального розвитку та його особливостей в світлі загальноукраїнських етнокультурних процесів, є, безперечно, кераміка, яка відображує багатоманітні аспекти суспільного життя, взаємовпливи та водночас становлення власного етнокультурного стилю протягом певного хронологічного періоду.

Як відомо, українське гончарство, що постало на традиціях давньоруської спадщини, почало набирати обертів на зламі XVI–XVII ст. В цей час з'являються нові форми та засоби оздоблення посуду, надзвичайно зростає роль полив'яної кераміки [1, 13]. Справжнього розквіту українська кераміка набуває в XVII–XVIII ст. Час її піднесення збігається з визначним періодом в історії українства – становленням і розвитком козацької цивілізації. Водночас на Півдні України кінець XV–XVIII ст. співпадає із просуванням Османської імперії у східноєвропейському просторі, оформленням вектору турецьких культурних впливів, зокрема у побутовому секторі життєдіяльності османських фортець та міст, що розвивалися навколо оборонних центрів, становленням інфраструктури провінцій та характерних рис їх культури, зокрема побутової. Масовою ознакою її, були й вироби з глини, насамперед посуд, який включав і чисельну тарну, кухонну та столову кераміку місцевого та привізного виробництва. Як свідчить досвід вивчення як османської, так і української кераміки, їх технологічний розвиток та типологічний склад мали доволі багато близьких ознак.

Спільними рисами обох систем гончарного виробництва були застосування швидкообертового ножного кола; приділення уваги якості сировини, значна кількість столового посуду тотожних форм (тарілки, миски, кухлі, глеки, склянкоподібні посудини, чарки, баклаги тощо, з широким розповсюдженням тарілок); значна частка посуду з поливою; наявність багатьох близьких елементів декорування, розвиток виробництва любок за східним зразком. У той самий час вони розходились у галузі виробництва високохудожнього посуду та кахлів з напівфаянсу (або можна

вживати термін «турецькі фаянси»), якого не було у власному гончарстві України, а також у виробництві чайного та кавового посуду, досягненнях у техніці дизайну люльок.

В історичній ретроспективі протягом трьохсотрічного періоду на теренах України були представлені обидві системи гончарства.

Перша, турецька, – привізними виробами з Османської імперії у її фортеці та міста Східної Європи, а також, вірогідно розвитком місцевої галузі масового посуду, остаточні висновки стосовно якого можливо буде зробити за умови подальших досліджень технологічного характеру та аналізу сировини

Друга – власним українським гончарством. За розкопками пам'яток останніх десятиліть визначені форми й особливості контактів у розповсюдженні престижного турецького посуду в Україні, привнесення та інтеграцію деяких елементів османської культурної традиції в продукцію українських гончарних майстерень. Саме такі риси помітні і на комплексі кераміки з розкопок Нижнього двору та рву Аккерманської фортеці, яка репрезентує практично обидві системи гончарства.

Під час дослідження пам'ятки було знайдено керамічні вироби широкого хронологічного та етнокультурного діапазону, різноманітного функціонального призначення. Основна частина побутового керамічного комплексу представлена посудом, який репрезентує ще мало вивчений комплекс матеріальної культури Півдня України і дозволяє поставити низку питань щодо походження, типології та хронології знахідок.

Що стосується типології форм української і турецької кераміки, то можна констатувати наявність певних паралелей у появі та розповсюдженні тих чи інших форм, а, можливо, і поширення близьких типів у європейському та малоазійському посуді. Так, деякі українські кухлі XVII ст. мають пласку ручку, прямокутну в поперечному перетині, аналогічну турецьким. Схожі ручки мають кухлі з Ізніка, зокрема знайдені у Нижньому дворі Аккерманської фортеці, але така форма ручки спостерігається в Ізніку ще в XVI ст. [2, 34]. Цілком можливо, що тут є певне запозичення форми ручки від османських, трохи більш ранніх зразків. Але в той самий час аналогічні ручки трапляються у кухлів з Німеччини, що мабуть пов'язано із загальним розповсюдженням таких форм у Європі.

Має місце розвиток аналогічних форм в українському та османському гончарстві у XVI–XVIII ст., як, наприклад, глеки з покриттями та без них. Саме такі уламки глеків з зеленою поливою знайдені і під час розкопок в Білгороді-Дністровському, а також в Очакові.

Численні орнаментальні композиції і окремі елементи синкретичного сприйняття османами попередніх досягнень, разом з характерними для турецького мистецтва мотивами, могли бути інтегровані в українське декоративно-ужиткове мистецтво. До них належать різноманітні елементи: геометричні фігури, гребінці, хрестоподібні, аркові та зубчасті мотиви;

рослинні (розетки, тюльпаноподібні квіти, листя, трилисники, гірлянди-пагони, виноград), зооморфні (птахи, риби), а також антропоморфні – янголи – серафіми, що часто трапляються в орнаментальних композиціях османської кераміки. Перелічені елементи відомі і в українській кераміці XVI–XVIII ст. [3, 12], але в різних регіонах України орнаментальний набір елементів має свої особливі риси. З іншого боку, деякі елементи орнаменту і турецької, і української кераміки могли мати і незалежне один від одного походження, пов'язані із загальними закономірностями розвитку орнаментального багатства світової культури.

Краї тарілок і дзеркала як українських, так і турецьких посудин прикрашалися рослинними мотивами у вигляді квітів, листя, пагонів. Рослинні мотиви характерні для столової кераміки і Туреччини, і України. Пагони на тарілках, знайдених під час розкопок Арсеналу в Києві, мають на краях тарілок або гірлянди – пагінець з акантового листа або листя з квітами та бутонами – характерними елементами орнаменту для доби європейського Відродження, турецької художньої кераміки [4, 114–115]. У турецькій кераміці з Аккерману гірлянди з листя та квітів відомі ще на краях тарілок біло-блакитного періоду в першій половині XVI ст. та продовжують використовуватися з певними змінами композиційного ряду пагонів, квітів та листя у Родоський період другої половини XVI ст. та в XVII ст.

Мотив риб знаходить своє відображення і в українській кераміці XVII ст., і в турецькій кераміці, починаючи з ізніцьких мотивів риб'ячої луски (Родоський період) у другій половині XVI – XVII ст., а у XVIII ст. – кютахійському посуді. Зображення риб на посуді знайдено в Білгороді-Дністровському, але іконографія зображень має різні модифікації, зокрема в кераміці з Ізніка .

Однією з характерних рис османської кераміки кінця XVII – XVIII ст. з Кютах'ї є сюжетні композиції із зображенням святих, янголів і хрестів [5, 79–81]. Вони трапляються на різних формах посуду, зокрема на глеках, декоративних підвісках. Але в османських форпостах кераміки з християнською атрибутикою не знайдено.

Що стосується Білгороду-Аккерману від давньоруського часу і надалі, місто залишається у колі складних доленосних подій української історії, що відбивається у характері матеріальної культури цього південно-західного регіону української цивілізації і водночас ареалу золотоординських, молдавських та османських осередків. Тому, вивчення багато культурної спадщини Аккерману дозволяє підійти до конкретизації кожного етапу культурних перетворень, визначити його особливості.

В цьому плані значний інтерес викликають групи керамічного матеріалу, які типологічно та хронологічно відповідають окремим етапам розвитку міста пізньосередньовічного та нового часу, але не належать тюркському культурному масиву. Проте, вони пов'язані із східноєвропейським ареалом розвитку кераміки, до якого входять молдавські та слов'янські

культурні традиції, і, насамперед, українська складова частина культурної спадщини регіону.

У 2010 р. під час розкопок у рові між баштами 19–20 на південно-західному боці фортеці було знайдено уламки горщиків, які відрізняються за кольором глини та обпаленням від світло-сірого, світло-брунатного кольору до чорного, та за мікро хронологічними ознаками. У конкретному прояві кераміка з Білгороду-Аккерману має аналогії серед горщиків групи III, підгрупи I сірого кольору Старого Орхею молдавського періоду [6, 44–48] та за формально-типологічними ознаками на підставі профілювання вінець належать до групи української кераміки XIV – початку XVI ст. (рис. 1). Такий посуд відомий за багатьма пам'ятками різних регіонів України, зокрема Наддніпрянщини, і відповідає класифікаціям М.П.Кучери, С.О.Біляєвої, І.П.Возного, О.В.Оногди та ін. За останніми спостереженнями О.В. Оногди встановлено, що у XV – на початку XVI ст. «найбільше аналогій наддніпрянській кераміці даного часу знаходимо в Польщі та Молдові» [7, 11]

Нагадаємо, що Білгород з 60-х років XIV ст. опинився у ситуації, яка дозволяє розглядати його відповідно до тодішнього політичного положення. Справа в тому, що наслідком Синьоводської битви були істотні зміни територіальних володінь Золотої Орди, які «були відсунуті в північно-західному регіоні Причорномор'я до прибережної зони у пониззі Дністра та Південного Бугу, а на Дніпрі – до його порогів» [Шабульдо, 2003, с. 20]. Складаються умови нової специфіки його розвитку, пов'язані з Молдавським та певним чином і з Київським удільним князівством, існування якого в межах Польсько-Литовської держави тривало до останньої чверті XV ст. У середині XV ст. «кордони Київського князівства проходили далеко на півдні» [9, 282]. У Північному Причорномор'ї вони йшли вниз по Дністру до його гирла – лиманом повз Очаків, до гирла Дніпра, і далі до Тавані [10]. Тому існування ареалу із доволі близькими рисами розвитку у комплексі матеріальної культури, зокрема керамічному відповідає як його історичним традиціям так і загальними тенденціям наступного розвитку керамічного виробництва Східної Європи та Польщі.

Наступна група посуду, яка знайдена у Нижньому дворі, – уламки світло глиняних горщиків. Поверхня вкрита ангобом. Вінця та плічки, інколи верхня частина горщиків в цілому прикрашена розписом червоною фарбою різних відтінків з ручками та без них (рис. 2). Орнамент представлений такими елементами, як багаторядна лінія, хвиля, нігтьовий та їх сполученнями. За формально-типологічними ознаками горщики близькі посудинам 4–5 типу за класифікацією Л.В. Чміль. Тип 4 побутував з кінця XVI ст., але переважно у XVII–XVIII ст., а тип 5 з'являється в середині XVIII і характерний для другої половини XVIII – початку XIX ст. [11, 8].

Найбільш виразну та багатоваріантну яскраву колекцію складає столовий полив'яний посуд. Такий посуд був знайдено під час розчистки у

Рис. 1. Кераміка XIV–XV ст.

Рис. 2. Розписна кераміка XVII–XVIII ст.

Рис. 3. Мальована кераміка з ріжкуванням XVIII ст.

Рис. 4. Мальована кераміка з ріжкунням та фляндрівкою XVIII–XIX ст.

межах будівельних структур, що відносяться до об'єкту турецької лазні у Нижньому дворі, колодязю, барбакану та інших частинах розкопу. Деякі знахідки відносяться до культурного шару з рову фортеці.

Тарілки та миски належать до групи мальованого посуду. Загальний фон поливи червоний, коричнюватий та темно-коричневий. За формально-типологічними ознаками та оздобленням вони відбивають риси декоративного ряду притаманного української кераміці, виконаних безконтурним ріжкуванням та фляндрівкою другого типу (із використанням вістря), які поширюються у другій половині XVIII ст.

Одною з цікавих і найбільш збережених мальованих мисок-тарілок є посудина, знайдена на ділянці між барбаканом та лазнею (рис. 4). Висота 5,5 см, діаметр вінця 18,5 см, діаметр дна – 8 см. З внутрішнього боку вона вкрита червонувато-коричневою поливою з поліхромним розписом у техніці без контурного ріжкування білою та зеленою фарбою, полива заходить також за край вінця. Композиція декору симетрична, дещо нагадує квітку, яка складається з наступних елементів: рядка паличок-наче пелюсток по колу, виконаних білою фарбою. Вони перетинають багато-

рядні концентричні зелені смужки. У центрі біла пляма-товкачок. Миска має виражене ребро (колінчастий злам). На дні миски з зовнішнього боку продрапананий знак, аналогічний знаку (літера «В» на думку Л.В.Чміль) на глибокій тарілці з Києва, також оздобленої у техніці ріжкування (Київ. Десятинна, 2). Відзначимо, що і тарілка-миска з Аккерману і тарілка з Києва оздоблені в одній техніці – ріжкування з відзначенням центра тарілки – елементом квітки.

Крім того, деякі екземпляри мальованого посуду з Нижнього двору Аккерманської фортеці, оздобленого ріжкуванням з рослинними та геометричними мотивами, також мають певні аналогії за кольором поливи та орнаментикою серед посуду Києва (Київ. Десятинна та Житомирська) XVIII ст.

Найбільш розповсюдженим засобом декору Аккерманської кераміки є фляндрівка. Наприклад, саме так прикрашена тарілка великого діаметру – 28 см. Полива червоно-коричневого кольору, по колу зелені смужки між якими фляндрівка червоною фарбою на білому (рис. 3).

Слід зазначити, що в цілому за кольоровим сполученням Аккерманська кераміка дещо відрізняється від кольорової гами, що переважала серед Київської кераміки та Наддніпрянської в цілому. Тут ми бачимо домінують червоного, коричневого разом із зеленим розписом, але фоновим кольором посуду залишається темно-коричневий та різні відтінки коричневого кольору.

Як відзначає Л.В.Чміль, ці засоби оздоблення до XX ст. формуються у систему розпису [12, 11]. Тарілки належать до 2–3 типів за класифікацією Л.В. Чміль, з переважанням тарілок третього варіанту третього типу [13, 7]. За хронологічною класифікацією вони корелюються із горщиками 4-5 типів. Вони зустрічаються в комплексах з другої половини XVIII ст. та на початку XIX ст., подальший розвиток та використання ріжкування разом із фляндрівкою з розтягуванням фарби за допомогою вістря, характерні для XIX–XX ст. спостерігається і на керамічних знахідках з культурних нашарувань Нижнього двору і репрезентує подальший розвиток саме української культури Нижнього Подністров'я. На думку Л.В.Чміль саме такий засіб фляндрівки за допомогою вістря «є очевидно, самобутнім досягненням українських гончарів» [14, 11]. Тому, саме розповсюдження посуду із застосування українського засобу оздоблення є важливим елементом розуміння формування та розвитку української етнічної культури Південного Заходу України. Співіснування в керамічному комплексі Аккерману різних етнокультурних елементів, і зокрема наявність української кераміки широкого хронологічного діапазону дозволяє суттєво розширити тематику вивчення історії цього складного і водночас важливого регіону на стику культур Європи та Азії, розглянути нові аспекти розвитку української цивілізації.

Література

1. **Чміль Л.В.** Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст. : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2010. – 19 с.
2. **Altun A.** Iznik: Sadberk Hanım Müzesi. Turk Çini ve Seramikleri. – İstanbul, 1991. – P. 8–48.
3. **Чміль Л.В.** Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст. ... – К., 2010. – 19 с.
4. **Чміль Л.** Керамічні тарілки з Арсеналу. Попередні підсумки / Леся Чміль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – К. : Часи козацькі, 2008. – Вип. 17. – С. 111–119.
5. **Carswell J.** Kutahya çini ve seramikleri // Turk Çini ve Seramikleri. Sadberk Hanım Müzesi. – İstanbul, 1991. – P. 50–102.
6. **Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А.** Древности Старого Орхоя: Молдавский период. – Кишинев, 1982. – 99 с.
7. **Оногда О.В.** Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII – XV ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2012 – 17 с.
8. **Шабунько Ф.** Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя : студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 8–26.
9. **Івакін Г. Ю.** Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. : (іст.-топогр. нарис) / Г. Ю. Івакін. – К., 1996. – 271 с.
10. Там само.
11. **Чміль Л.В.** Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст. ... – К., 2010. – 19 с.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.

Алие Ибрагимова (Симферополь),
старший научный сотрудник, заведующая отделом археологии
средневекового города Национального Бахчисарайского
историко-культурного заповедника

Матеріальна культура Бахчирайського ханського дворца

(по итогам архитектурно-археологических исследований
2000–2012 гг.)

Керамическое производство Крымского ханства XV–XVIII вв. изучено еще неудовлетворительно, типология и терминология не разработаны. Хотя в общем керамический комплекс Бахчисарайского дворца повторяет типы, технологические приемы и декор, характерные для Средиземноморья, Турции, Южной России, Польши и Украины этого времени, все же некоторые местные особенности имеются. Это связано и с местными керамическими традициями, идущими из глубины веков, и с местными глинами, которые не отличаются особенно хорошим качеством. В окрестностях Бахчисарая известно в X–XIX вв. несколько